International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN:3049-2017
IJMH 2024; 1(3): 22-26
© 2024 IJMH
www.themultijournal.com
Received: 20-08-2024
Accepted: 29-08-2024
Publish : 30-08-2024

चापाटि षण्मुखजानकीरमणः
शोधच्छात्रः, व्याकरणविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय,
तिरुपतिः

Correspondence:
चापाटि षण्मुखजानकीरमणः
शोधच्छात्रः, व्याकरणविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय,
तिरुपतिः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायाः श्रीलक्ष्मीनृसिंहप्रणीतायाः विलासाख्यायाः समासप्रकरणस्य स्थूलतः परिशीलनम्

चापाटि षण्मुखजानकीरमणः

कूटशब्दाः - वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, कौमुदी, विलासः, व्याख्या, ग्रन्थः, पाठः, मातृका, समासः, प्रत्ययः, सूत्रम्, वार्तिकम्, भाष्यम् इत्येते शब्दाः निबन्धेऽस्मिन् मुख्याः भवन्ति।

उपक्रमः -

अष्टाध्यायीप्रक्रियाग्रन्थेषु भट्टोजिदीक्षितैः विरचितः सिद्धान्तकौमुदीनामकग्रन्थः शृङ्गायते। यतो हि पूर्वं विद्यमानेषु रूपावतार-प्रक्रियाकौमुदीत्यादिषु प्रक्रियाग्रन्थेषु अष्टाध्याय्याः समस्तसूत्राणां सन्निवेशः नासीत्, किन्तु भट्टोजिदीक्षितैः समग्राष्टाध्यायीसूत्राणि प्रकरणवशात् प्रविभज्य तदर्थवर्णनमकारि। समग्रग्रन्थस्य विभागश्च त्रयोदशसु प्रकरणेषु व्यधायि। तानि च – संज्ञा-परिभाषा-सन्धि-सुबन्त-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-कारक-समास-तद्धित-तिङन्त-कृदन्त-वैदिक-स्वर-नामधेयकानि वर्तन्ते। अतः सिद्धान्तकौमुदी प्रक्रियानुसारिपाणिनीयवृत्तिषु मूर्धन्यतां भजते। सैषा कौमुदी न केवलं शब्दरचनप्रक्रियामेव किन्तु वैयाकरणसिद्धान्तसंग्रहात्मकतया अवबोधे अधिकसारल्याद् अद्यत्वेऽतिमात्रं लब्धप्रचारा सञ्जाता। अतः आभाणकमिदं लोके प्रथितं वर्तते। यथा -

कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः।
कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः॥ इति।

भट्टोजिदीक्षितविरचितसिद्धान्तकौमुदीमधिकृत्य बहवः प्रकाशिताः अप्रकाशिताश्च व्याख्यानग्रन्थाः उपलभ्यन्ते। यद्यपि बह्व्यः व्याख्याः अस्याः कौमुद्याः लभ्यन्ते तथापि अन्येऽपि केचन व्याख्याग्रन्थाः सम्प्रत्यपि अप्रकाशिताः मातृकारूपेण उपलभ्यन्ते। तासु मातृकासु श्रीलक्ष्मीनृसिंहमहाशय-प्रणीतविलासव्याख्याऽपि अन्यतमा।

ग्रन्थकर्तुः परिचयः -

अस्य ग्रन्थस्य कर्ता श्रीलक्ष्मीनृसिंहमहाशयः। अयम् आन्ध्रदेशीयः गोदावरीमण्डलस्थः इत्यनुमीयते। एषः महीधरकुलसम्भवः, रामाम्बा-कोण्डुभट्टदम्पत्योः सुपुत्रः इति च ज्ञायते। अस्य महाशयस्य समासप्रकरणसम्बन्धितया या व्याख्या वर्तते तत्र किञ्चिदिव परामृश्यते।

१. नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः - ५.४.११०

अत्र सूत्र 'इत्यादीति' इति प्रतीकमादाय 'उपाग्रहायणम्, उपाग्रहायणि इत्यप्युदाहार्यमिति भावः' इति पाठः दृश्यते विलासे। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु तु मूले एव विलासोक्तस्य उदाहरणद्वयस्य स्पष्टमुक्तत्वात् 'इत्यादीति' इति प्रतीकः न दृश्यते।

२. कर्तृकरणे कृता बहुलम् - २.१.३२

अस्मिन् सूत्रे 'पचतितरामिति' इति प्रतीकमादाय '"तिङश्च"[1] इति तरप्' इति पाठः विलासे दृश्यते। अयं पाठः न समीचीनः। तेन सूत्रेण तमपो विधानात्। तरप् तु "द्विवचनविभज्योपपदे"[2] इत्यादिसूत्रेणैव।

३. चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः - २.१.३६

अस्मिन् सूत्रे 'यूपायेति' इति प्रतीकमादाय 'तादर्थ्ये चतुर्थीसमासविधानसामर्थ्यादेव चतुर्थी' इति पङ्क्तिः दृश्यते विलासे। तथा च चतुर्थीसमासविधानात् ज्ञापकात् अत्र चतुर्थीविभक्तिः साधनीया इति विलासकाराणामाशयः। वस्तुतस्तु मुक्तये हरिं भजति इत्यादाविव "तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या"[3] इति

वार्तिकेन चतुर्थी विहितैवेति सामर्थ्यमाश्रित्य समाससाधनस्यावश्यकता नास्ति। अत एव शेखरे, तत्त्वबोधिन्याञ्च 'तादर्थ्ये चतुर्थी' इत्येव व्याख्यातम्।

४. पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन - २.२.११

एतत्सूत्रव्याख्यावसरे - 'सच्छब्दार्थमाह - शतृशानचोरिति' इति पाठः दृश्यते। "तौ सत्"[4] इति सूत्रेण विधीयमानयोः शतृशानचोः सदिति संज्ञेति तदाशयः। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु अयं प्रतीकः न लभ्यते।

५. गोरतद्धितलुकि - ५.४.९२

अस्मिन् सूत्रे 'न त्विति' इति प्रतीकः स्वीकृतः। 'तद्धितलुग्विषये न टजित्यर्थः' इति व्याख्यातञ्च। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु 'तु' शब्दरहिततया 'न तद्धितलुकि' इति पाठः दृश्यते। अर्थे न कोऽपि विशेषः।

६. द्विगुरेकवचनम् - २.४.१

एतत्सूत्रव्याख्यावसरे 'द्विगोरर्थः' इति प्रतीकः स्वीकृतः। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु 'द्विग्वर्थः' इत्येव पाठः दृश्यते। विलासे विग्रहवाक्यप्रदर्शनपुरस्सरं व्याख्यातम्। इतरत्र तु समस्तरूपं दर्शितमित्येव भेदोऽत्र।

७. पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च - २.१.५८

एतत्सूत्रव्याख्यावसरे 'बाहुलकादिति' इति प्रतीकः स्वीकृतः। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु 'बहुलग्रहणात्' इति पाठः दृश्यते। उभयोरपि पाठयोः अर्थे न भेदः, किन्तु पाठे एव।

८. साक्षात्प्रभृतीनि च - १.४.७४

एतत्सूत्रव्याख्यावसरे 'एतानीति' इति प्रतीकमादाय साक्षात्प्र-भृतीनि इत्यर्थः वर्णितः। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु 'एता-नीति' पदं विनैव पाठः दृश्यते।

९. द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः - ६.३.४७

सूत्रस्थं पदमादाय व्याख्याकाराः स्वीयां व्याख्यां कुर्वन्ति। अस्मिन् सूत्रे 'द्व्यष्टनः' इति एकवचनान्तमेव पदं श्रूयते। न तु 'द्व्यष्टनोः' इति। अतः अत्र समाहारद्वन्द्वस्वीकारे एकवचनान्तप्रयोगः युज्यते। एवं स्थिते लक्ष्मीनृसिंहाचार्यैः 'द्व्यष्टनोः' इति द्विवचनान्तः प्रतीकः कथं वा स्वीकृतः ? इति तु सन्दिग्धं वर्तते। अतः अत्र 'द्व्यष्टनः' इत्येव प्रतीकः युज्यते इति मे भाति। "विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्"[5] सूत्रे 'द्व्यष्टनोः' इति द्विवचनान्तः प्रतीकः दृश्यते तद्वदत्रापि द्विवचनान्त एव स्वीकृतः स्यात्।

१०. एकादिश्चैकस्य चादुक् - ६.३.७६

"पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्"[6] इति सूत्रभाष्यस्थकैयटे इदं निरूपितम् - "ष्टुत्वं नित्यमेव भवति। उत्तरपदशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोऽभिधीयते" इति "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्"[7] इति सूत्रव्याख्यानवसरे कैयटे 'षड्धा' इति पाठं स्वीकृत्य "न पदान्ताट्टोरनाम्"[8] इति निषेधात् धकारस्य ष्टुत्वं न भवतीत्युक्तम्। वृत्तिग्रन्थे पदमञ्जर्याञ्च 'षड्धा' इत्येव पाठः अभ्युपगतः। नागेशोपाध्यायस्तु - षड्ढा इति ढकारविशिष्टैव पाठः भाष्यसम्मतः इति उद्योते, शेखरे च निरूपयामास। अत एव तत्सूत्रभाष्ये 'धासु वा' इति वार्तिकव्याख्यावसरे 'षड्ढा कुरु' इत्येव पाठः दृश्यते।

११. रात्राह्नाहाः पुंसि - २.४.२९

'रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्' इति अमरकोशः। अत्र सुधाकारः[9] - संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्लीबम्। त्रिरात्रं, पञ्चरात्रम्। एवं स्थिते 'वृत्तिग्रन्थम् अमरकोशञ्च' इत्यादिवाक्ये वृत्तिग्रन्थशब्देन कः ग्रन्थः स्वीकर्तव्यः ? इति जिज्ञासे। माधवीयधातुवृत्तौ[10] तु द्विरात्रः इति पुल्लिङ्ग एव स्वीकृतः।

अस्यैव सूत्रस्य व्याख्यावसरे 'अन्तरङ्गत्वादिति' इति प्रतीकः दृश्यते। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु क्वचित् कौमुदीग्रन्थेषु 'अनन्तरत्वात्' इति पाठः लभ्यते। स तु पाठः न युक्तः। मन्ये मुद्रणदोषवशात् तथा पाठः आगतः इति।

१२. तसिलादिष्वाकृत्वसुचः - ६.३.३५

एतत्सूत्रव्याख्यावसरे 'एतदिति' इति प्रतीकव्याख्यावसरे - 'सर्वनामसंज्ञकात् एकशब्देन विहितितया' इति पाठः दृश्यते। मन्ये अत्र 'सर्वनामसंज्ञकस्य एकशब्दस्य विहिततया' इत्येव पाठः युक्तः स्याद्वा? इति। तत्त्वबोधिनीकारस्तु - सर्वस्मात् आगतः इत्यर्थे सर्वशब्दात् मयट् प्रत्ययं विधाय सर्वमयः इत्युदाहरणं दर्शितवान्। अत्र किञ्चिद् जिज्ञासे। तत्त्वबोधिनीपङ्क्तिः इत्थं वर्वते - तत आगत इत्यर्थे 'मयड्वा' इति मयट् - इति। आगते अर्थे "मयट् च"[11] इत्येव सूत्रं वर्तते, न तु "मयड्वा" इत्यादि। शेखरेऽपि 'मयट् च' इत्येव पाठः दृश्यते। अन्यत्र तत्त्वबोधिन्यां तु 'मयट् च' इत्येव पाठः दृश्यते। अयमेव पाठः समीचीनः। विलासकारास्तु विकारार्थे अवयवार्थे च मयटं दर्शयन्ति। रूपन्तु उभयत्रापि समानमेव।

१३. न कोपधायाः - ६.३.३७

"न कोपधायाः"[12] इति सूत्रस्य स्थाने "न तद्धितकोपधायाः" इत्येवं सूत्रं पठनीयमिति वार्तिककाराणामाशय इति विलासकाराः वर्णयन्ति। *सिद्धान्तकौमुद्यान्तु अयमंशः न दृश्यते।*

१४. तत्र तेनेदमिति सरूपे - २.२.२७

'इदं युद्धं प्रवृत्तम्' इति पाठापेक्षया 'इदं युद्धं प्रवर्तितम्' इत्येव पाठः समीचीनः - इति विलासकाराः। यद्यपि अन्तर्भावितणिजर्थमादाय प्रवृत्तमिति पाठः आश्रयितुं शक्यः, किन्तु तद्रीत्याश्रयणे किञ्चिदिव क्लेशः स्यादिति विलासकाराणामभिप्रायः।

१५. वोपसर्जनस्य - ६.३.८२

विलासः - उपसर्जनस्येति। इदं न सहशब्दस्य विशेषणम्। अस्यासत्त्ववाचितया द्वन्द्वासंभवेनाव्यभिचारात्। सहयुक्तेत्यादावतिप्रसङ्गाच्च। किन्तूत्तरपदेनोपस्थापितस्य समासस्य।

न्यासः - यदि 'उपसर्जनस्य' इत्येतत् सहशब्दस्य विशेषणं स्यात् तदाऽतिप्रसङ्गः स्यात्। विशेषानुपादानादिहापि स्यात् - सहयुध्वा, सहकृत्वेति। अत्रापि सहशब्द उपसर्जनम्, 'उपपदमतिङ्' इति प्रथमानिर्देशात्, अप्राधान्याच्च। अनर्थकञ्च विशेषणं स्यात्; सर्वत्रैव हि समासे सहशब्दस्योपसर्जनत्वात्। न्यासग्रन्थे अयमंशः विस्तरेण वर्णितः।

१६. सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः - ५.४.१२०

अत्र 'तत्कालीनमिति' पदं प्रयुक्तम् श्रीमद्भिः विलासकारैः। मन्ये न्यायवासनया इदं प्रयुक्तं स्यात्। अन्यथा "कालाट्ठञ्"[13] इति ठञ् प्रत्यये इकारादेशे च सति तत्कालिकमित्येव प्रयोक्तव्यम्। सुस्पष्टमिदं "कालाट्ठञ्"[14] इति सूत्रे मूलकौमुद्याम्।

१७. नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् - ५.४.१२१

अज्वेति। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु वा शब्दं विना 'अजिति' इत्येव प्रतीकः लभ्यते। वस्तुतः 'अज्वा' इत्येव पाठः युज्यतेतराम्, अच्प्रत्ययस्य विकल्पतया विधानात्। अत एव च काशिकायां 'अन्यतरस्यामच् प्रत्ययः' इत्येव व्याख्यानं दृश्यते।

१८. नित्यमसिच् प्रजामेधयोः - ५.४.१२२

विलासः - पूर्वसूत्रादन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वाभावादेवाननुवृत्तिसंभवे तद्व्यावर्तनाय नित्यग्रहणादन्यत्रापि भवति - मन्दमेधाः अल्पमेधाः इति वृत्तौ।

काशिका - नित्यग्रहणं किम् ? यावता पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं नैव स्वर्यते? एवं तर्हि नित्यग्रहणेनान्यत्रापि भवतीति सूच्यते।

श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याल्पमेधसः।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

१९. धर्मादनिच् केवलात् - ५.४.१२४

एतत्सूत्रव्याख्यावसरे 'एवञ्च' इत्येवं चशब्दघटिततया पाठः दृश्यते। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु 'एवन्तु' इति पाठः लभ्यते। उभयत्रापि अर्थस्समान एव।

२०. द्विदण्ड्यादिभ्यश्च - ५.४.१२८

द्विदण्डीति प्रतीकमादाय - द्विदण्डं यथा तथा प्रहरतीत्यर्थः - इति पङ्क्तिः दृश्यते विलासव्याख्याने। न्यासग्रन्थेऽपि एतादृशः एव पाठः लभ्यते। मूलकौमुद्यां तु - द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे तत् द्विदण्डि प्रहरणम् - इति दृश्यते। अयमेव क्रमः पदमञ्जर्यां दृश्यते। अतोऽत्र न्यासविलासकारयोः यन्मतं, तद्भिन्नतया हरदत्त-दीक्षितयोः मतं दृश्यते। कतरद्वा मतं युज्यतेतरामित्यत्र पण्डिताः प्रमाणम्।

२१. लोपो व्योर्वलि - ६.१.६६

एतत्सूत्रव्याख्यावसरे विलासकारैः युवजानिरित्यत्र प्रक्रिया विचारिता। तेषामाशयः - "स्त्रियाः पुंवत्"[15] इत्यादिसूत्रभाष्यस्थ-कैयटग्रन्थानुरोधेन युवतिजानिः इति पुंवद्भावनिषेधबोधकं रूपं दर्शितम्। तैरेव विलासकारैः "अचः परस्मिन्" इति सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन पुंवद्भावं स्वीकृत्य *युवजानिः* इति पुंवद्भावघटितमेव रूपं प्रदर्शयद्भिः एतद्रूपविषये स्वेषां परमगुरुचरणानामपि स्मरणं कृतवन्तः। अत्र किं कैयटम*तं युज्यते* उत भाष्यकारप्रयोगः *?* इत्यालोचने मुनित्रयघटकत्वात् कैयटव्याख्यापेक्षया भाष्यप्रयोग एव शरणीकर्तव्यः इति विलासकाराणामाशयः। अयमेव अंशः "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" इति सूत्रे उद्योतग्रन्थे समर्थितः। अत एवान्ते - "सर्वथापि पुंवद्भावः सिद्धः इत्याशयेन उदाहरति युवतिरिति" इत्युक्तं विलासकारैः।

२२. सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ - २.२.३५

एतत्सूत्रव्याख्यावसरे 'प्रागिति' प्रतीकः दृश्यते। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु 'पूर्वम्' इत्येव पाठः दृश्यते। न तु 'प्राक्' इति। अर्थे तु नास्ति कश्चन भेदः।

अस्यैव सूत्रव्याख्यानावसरे "मिथोऽनयोः" इत्यादिवार्तिकं 'शब्दपर' इति पाठः दृश्यते सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु। विलासकारलब्धे तु 'पदपर' इति पाठः दृश्यते। अर्थे तु नास्ति भेदः।

२३. चार्थे द्वन्द्वः - २.२.२९

सञ्ज्ञापरिभाषाम्। 'संज्ञेति' इति प्रतीकादनन्तरं 'नपुंसकमिति' इति प्रतीकः विलासे दृश्यते। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु अयं प्रतीकः नदृश्यते। मन्ये - 'संज्ञापरिभाषम् इत्यत्र "स नपुंसकम्" इति नपुंसकम्' इत्येवं रूपं कौमुदीमूलं विलासकृता वीक्षितः स्यात् - इति।

२४. अल्पाच्तरम् - २.२.३४

नारदेति। "अभ्यर्हितञ्च" इति वार्तिकस्योदाहरणं नारदपर्वतौ इति दर्शितं विलासकारेण। अत एव 'नारदेति' इति प्रतीकः तत्र दृश्यते। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु तु 'तापसपर्वतौ' इत्येव उदाहृतम्।

२५. विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः - २.४.७

'मध्यमश्चेति' प्रतीकमादाय मध्यशोणौ नदीविशेषौ इति व्याख्यातं विलासकारैः। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु तु मध्यशब्दस्य स्थाने गङ्गाशब्दः वर्तते।

अस्मिन् सूत्रे 'नदीदेशः' इति पदं श्रूयते। नदीवाचिनां देशवाचिनाञ्च समाहारे द्वन्द्वस्य एकवद्भावः उक्तः। तत्र उदाहरणानि च दर्शितानि। एवं स्थिते विलासकारैः - ''नदीदेश' इति किम्? कुक्कुटमयूर्यौ' इत्येवं 'नदीदेशः' इत्यस्य प्रत्युदाहरणं दर्शितम्। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु तु अस्य विशेषणस्य सार्थक्यं न विचारितम्।

२६. येषां च विरोधः शाश्वतिकः - २.४.९

अस्मिन् सूत्रे श्रूयमाणस्य 'च' शब्दस्य प्रयोजनं वर्णयन् 'अश्वमहिषमिति' इति प्रतीकं दर्शयामास विलासकारः। तत्र अयमभिप्रायः - अस्मिन् सूत्रे चकारः द्वन्द्वे एकवद्भावस्यैव पुनः प्रतिपादनार्थः। तेन "विभाषा वृक्षमृग"[16] इत्यादिसूत्रेण पशुद्वन्द्वे वैकल्पिकः यः एकवद्भावः उक्तः तं प्रबाध्य अश्वमहिषम् इत्यादौ तु नित्यमेव एकवद्भावः भवतीति सूचयितुं सूत्रकृता चशब्दः प्रयुक्तः इति। स्पष्टोऽयमाशयः वृत्तिग्रन्थे। अयं विचारः सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु न दृश्यते।

२७. शूद्राणामनिरवसितानाम् - २.४.१०

अस्मिन् सूत्रे 'अनिरवसितानाम्' इति पदं दृश्यते। "केषुचित् प्रदेशविशेषेषु निवसन्तः चण्डालमृतपाः इति व्यवह्रियन्ते। तत्र चण्डालाश्च मृतपाश्च इति द्वन्द्वः। प्रकृतसूत्रे 'अनिरवसितानाम्' इति पर्युदासेन प्रकृते एकवद्भावः न भवति" इति वाक्यम्। चण्डालशब्दार्थः विलासकारेण वर्णितः। मृतपाः नाम डोम्बाः इति कैयटोक्तिं प्रमाणतया दर्शितवान्। तत्र डोम्बाः नाम श्मशाननिकटे मृतवस्त्रचितिकाष्ठादिसङ्ग्राहकाः चण्डालसदृ*शाः* ये ते इति उद्योतकारः व्याचख्यौ।

२८.विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराध-रोत्तराणाम् - २.४.१२

अस्मिन् सूत्रे 'वा प्राग्वत्' इति प्रतीकः धृतः विलासकारेण। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु 'प्राग्वद्वा' इति प्रतीकः दृश्यते। *अर्थे तु न कश्चन भेदः।*

२९. ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे - ५.४.७४

'अध्येतर्येवेति' इति प्रतीके 'यद्यपि अनृचो माणवको ज्ञेयो बह्वृचश्चरणाख्यायाम् इत्येव वार्तिकम्' इति वदन्तः विलासकाराः इदं वचनं वार्तिकत्वेन वर्णयन्ति। वस्तुतस्तु नेदं वार्तिकम्। किन्तु "शेषाद्विभाषा"[17] इति सूत्रस्थं भाष्यकारवचनम्।

३०. ऊदनोर्देशे - ६.३.९८

अस्मिन् सूत्रे दीर्घोच्चारणम् अवग्रहार्थमिति भाष्ये उक्तमिति विलासकारः प्रतिपादयति। वृत्तिग्रन्थे पदमञ्जर्याञ्च अयं विचारः दृश्यते।

३१. अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः - ५.४.७५

एतत्सूत्रव्याख्यावसरे गोदावर्याश्च नद्याः संख्याया उत्तरे यदि। भूमेरपि संख्यापूर्वाया प्रत्यय इष्यते॥ इति कश्चन श्लोकः दृश्यते। अस्मिन् श्लोके सन्ति काश्चन त्रुटयः। शुद्धः श्लोकस्तु काशिकायां द्रष्टुं शक्यते यथा -

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः।
गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि॥ इति।

३२. श्वसो वसीयःश्रेयसः - ५.४.८०

'श्वस् शब्दः इति' इति प्रतीकमादाय 'अन्यत्र कालविशेष्यवाच्यपि अभिधत्ते' इति पङ्क्तिः वृत्तिग्रन्थे वर्तते इति निरूपितम्। वस्तुतस्तु इयं पङ्क्तिः न्यासे पदमञ्जर्याञ्च दृश्यते। अत्रैव 'स्वभावादिति' इति प्रतीकमादय किञ्चिद्व्याख्यातं विलासकृता। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु प्रतीकोऽयं न दृश्यते।

३३. किमः क्षेपे - ५.४.७०

एतत्सूत्रव्याख्यानावसरे 'किमिति' प्रतीकं स्वीकृत्य - 'अत्र किमिति लुप्तपञ्चमीकम्' इति विवृतम्। अत्र मन्येऽहं - अयं प्रतीकः एतद्विवरणञ्च न सम्यगिति। यतः सूत्रं "किमः क्षेपे"[18] इत्यानुपूर्व्या एव पठितम्। अत्र किंशब्दात् पञ्चमीविभक्तिः श्रूयते एव। एवं सति "अत्र किमिति लुप्तपञ्चमीकम्" इति यद्विवरणं तत् न शोभते एव। किञ्च "किं क्षेपे" इत्येवंरूपाम् आनुपूर्वीं सूत्रे समाश्रित्य इदं विवरणं दत्तं स्यादिति मे भाति।

३४. शयवासवासिष्वकालात् - ६.३.१८

एतत्सूत्रव्याख्यायां 'हलदन्तादित्येव, भूमिशयः' इति पङ्क्तिः दृश्यते विलासे। इयञ्च पङ्क्तिः मूले एव लभ्यते। भवतु, अत्र किञ्चिद्व्याख्यातं वा इत्युक्ते तदपि न कृतम्। अनेन ज्ञायते - तैः यः कौमुदीग्रन्थः लब्धः तत्रायं पाठः नास्ति - इति।

३५. घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः - ६.३.४३

'चेलडिति' इति प्रतीकात्परं - 'गुणस्य वच्यादेशस्य चाभावो निपातनात्' इति पङ्क्तिः विलासे सँल्लक्ष्यते। सम्प्रत्युपलभ्यमान-कौमुदीग्रन्थेषु मूले एव इदं दृश्यते।

३६. इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य - ६.३.६१

'शुक्लीभाव इति' इति प्रतीकात्परं च्विप्रत्ययस्य '"ऊर्यादि-च्विडाचश्च"[19] इति निपातनादव्ययत्वम्' इति पङ्क्तिः परिदृश्यते। वस्तुतस्तु च्विप्रत्ययान्तस्य "स्वरादिनिपातमव्ययम्"[20] इति सूत्रेणैव अव्ययत्वम्। किञ्च "ऊर्यादिच्विडाचश्च"[21] इति सूत्रं गतिसंज्ञावि-धायकम्, न तु अव्ययसंज्ञाविधायकम्।

अत्रैवाग्रे 'भुव' इति प्रतीकात्परं "इन्कृषादिभ्यः" इत्युणादिसूत्रेण इ*नि* कुटिः इति रूपसिद्धिर्दर्शिता। इदं सूत्रं नास्त्येव। वस्तुतस्तु 'इगुपधात् कित्' इत्युणादिसूत्रेणैव तत्र इन् प्रत्ययः क्रियते।

३७. इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु - ६.३.६५

'मालभारीति' इति प्रतीकात्परं सूत्रे 'हारिषु' इति पाठः दृश्यते, भारिषु इत्येव पाठः उन्नेयः इति वदन्तः विलासकाराः हरदत्त-वचनमपि प्रमाणतया प्रादर्शयन्/ सम्प्रत्युपलभ्यमानकौमुदीग्रन्थेषु 'भारिषु'इत्येव पाठः दृश्यते।

३८. तीर्थे ये - ६.३.८७

'एकगुरुरिति' इति प्रतीकमादाय 'एकगुरुक इत्यर्थः' इति व्याख्यातं विलासे। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु 'एकगुरुकः' इत्येव पाठः लभ्यते।

३९. इदङ्किमोरीश्की - ६.३.९०

'ईदृगित्यादि' इति प्रतीके 'शित्त्वादनेकल्त्वात्सर्वादेशः' इति पाठः दृश्यते। वस्तुतस्तु शित्त्वात् सर्वादेशः इत्येव पाठः कर्तव्यः। सर्वादेशे इदमुभयं निमित्तमेकत्र नैव लभ्यते।

४०. प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि - ८.४.५

अत्र 'अन्तर्वणमिति' इति प्रतीकं धृत्वा 'विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः' इत्युक्तम्। सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु कौमुदीग्रन्थेषु प्रतीकोऽयं न दृश्यते।

उपसंहारः -

इत्थमत्र निबन्धे समासप्रकरणसम्बन्धितया किञ्चिदिव परामृष्टम्।

उपयुक्तग्रन्थसूची -

1. (G.O.M.L. Madras) Ms. No. D. 1448 *तालपत्रमातृका। ग्रन्थलिप्यां लिखिता। 16 5/8* x 1½ *परिमाणवती।* 227 *पत्राणि। प्रतिपत्रं दश पङ्क्तयः। उत्तमावस्थायामस्ति।*
2. (G.O.M.L. Madras) Ms. No. D. 1446 *तालपत्रमातृका। तेलुगुलिप्यां लिखिता।* 18½ x 1½ *परिमाणवती।* 307 *पत्राणि। प्रतिपत्रं सप्त पङ्क्तयः। किञ्चिदिव भग्ना।*
3. (G.O.M.L. Madras) Ms. No. R. 138 *तालपत्रमातृका। ग्रन्थलिप्यां लिखिता। 19* x 1½ *परिमाणवती। 250 पत्राणि। प्रतिपत्रं सप्त पङ्क्तयः। एकस्मिन् पार्श्वे भग्ना।*
4. (N.S.U. Tirupati) Ms. No. 1507 *तालपत्रमातृका। ग्रन्थलिप्यां लिखिता। 152 पत्राणि। प्रतिपत्रं सप्त पङ्क्तयः। किञ्चिदिव भग्ना।*
5. (N.S.U. Tirupati) Ms. No. 1517 *तालपत्रमातृका। ग्रन्थलिप्यां लिखिता।* 212 *पत्राणि। प्रतिपत्रं सप्त पङ्क्तयः। किञ्चिदिव भग्ना।*
6. *अष्टाध्यायी - पाणिनिः, व्याख्याकारः – डा. नरेश झा; प्रकाशकः– चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २००६।*
7. *काशिकावृत्तिः - वामनजयादित्यविरचिता, न्यासपदमञ्जरीसहीता, सुधीप्रकाशनम्, वाराणसी, १९८४।*
8. *न्यासः - जिनेन्द्रबुद्धिः, ताराप्रकाशनम्, वाराणसी, १९६६।*
9. *पदमञ्जरी - हरदत्तः, ताराप्रकाशनम्, वाराणसी, १९६६।*
10. *परिभाषेन्दुशेखरः - नागेशाभट्टः, व्याक्याकारः – विश्वनाथमिश्रः, प्रकाशकः – चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।*
11. *पाणिनीयशिक्षा - पाणिनिः, मनोमोहनघोषसम्पादिता, कलकात्ता, १९३८।*
12. *लघुशब्देन्दुशेखरः - नागेशभट्टः, व्याख्याता-आचार्यः श्रीपाद सत्यनारायणमूर्तिः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः, २००५।*
13. *वाक्यपदीयम् - भर्तृहरिः, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः, वाराणसी, २००६।*
14. *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी - भट्टोजिदीक्षितः, चौखम्बा, १९५८।*
15. *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी - भट्टोजिदीक्षितः, टीकात्रयसमलङ्कृता, भारतीय विद्या प्रकाशन, २००५।*
16. *व्याकरण-महाभाष्यम् - पतञ्जलिः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, १९९८।*
17. *शब्दकल्पद्रुमः - चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी, १९६७।*

संदर्भ

1. *अष्टाध्यायी.* ५.३.५६ तिङश्च
2. *अष्टाध्यायी.* ५.३.५७ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ
3. वार्तिकम्
4. *अष्टाध्यायी.* ३.२.१२७ तौ सत्
5. *अष्टाध्यायी.* ६.३.४९ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्
6. *अष्टाध्यायी.* ६.३.१०९ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्
7. *अष्टाध्यायी.* ६.३.१०९ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्
8. *अष्टाध्यायी.* ८.४.४२ न पदान्ताट्टोरनाम्
9. *अमरकोशः.* काण्ड. १ - कालवर्गः
10. *अष्टाध्यायी.* पृ-366 रा-दाने धातुव्याख्यावसरे।
11. *अष्टाध्यायी.* ४.३.८२ मयट् च
12. *अष्टाध्यायी.* ६.३.३७ न कोपधायाः
13. ४.३.११ कालाट्ठञ्
14. ४.३.११ कालाट्ठञ्
15. ६.३.३४ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु
16. *२.४.१२ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्*
17. *अष्टाध्यायी.* ५.४.१५४ शेषाद्विभाषा
18. *अष्टाध्यायी.* ५.४.७० किमः क्षेपे
19. *अष्टाध्यायी.* १.४.६१ ऊर्यादिच्विडाचश्च
20. *अष्टाध्यायी.* १.१.३७ स्वरादिनिपातमव्ययम्
21. *अष्टाध्यायी.* १.४.६१ ऊर्यादिच्विडाचश्च